

Tefsir Araştırmaları Dergisi

The Journal of Tafsir Studies

مجلة الدراسات التفسيرية

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tader>

E-ISSN: 2587-0882

Cilt/Volume: 5, Sayı/Issue: 2, Yıl/Year: 2021 (Ekim/October)

Tefsir Geleneğinin Gökle Yerin İtaati ve Tesbihi Yorumu Üzerine Bir Değerlendirme
*An Assesment on the Interpretation of the Tafsir Tradition about Obedience and Glorification
of the Sky and the Earth*

Nazife Vildan GÜLOĞLU

Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri
Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi Anabilim Dalı
Doctor lecturer, Kastamonu University, Faculty of Theology, Basic Islamic Sciences,
Department of Qur'an Reading and Recitation Science
Kastamonu, Turkey

nguloglu@kastamonu.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0001-7126-7691>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliř Tarihi/Date Received: 21/09/2021

Kabul Tarihi/Date Accepted: 14/10/2021

Yayın Tarihi/Date Published: 30/10/2021

Atıf / Citation: Güloğlu, Nazife Vildan. “Tefsir Geleneğinin Gökle Yerin İtaati ve Tesbihi
Yorumu Üzerine Bir Değerlendirme”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi*
5/2 (Ekim/October 2021), 941-964.
[https://doi.org/ 10.31121/tader.998841](https://doi.org/10.31121/tader.998841)

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by intihal.net. No plagiarism detected.

Copyright © Published by The Journal of Tafsir Studies

Sakarya/Turkey

Bütün hakları saklıdır/All rights reserved.

Öz

Fussilet sûresinin 11. âyetinde bahsedildiğine göre gök ve yere itaat emredilmiş, onlar da bu emri yerine getirdiklerini beyan etmişlerdir. İsrâ sûresinin 44. âyetinde ise yedi gök, yer ve buralarda bulunan herkesin yüce Allah'ı tesbih ettiği ifade edilmektedir. Âyetlerde işaret edilen ve akıllı oldukları anlaşılan bazı varlıkların, itaat ve tesbihlerini anlamakta bir problem yoktur. Ancak insan gibi mükellef olmayan varlıklar için söz konusu olan bu itaat ve tesbihi nasıl anlamak gerekir? Zira emanetin göklere, yere ve dağlara teklif edildiğinden bahseden Ahzâb sûresindeki 72. âyete göre zikri geçen varlıklar, emaneti yüklenmekten çekinmişler, onun sorumluluğundan korkmuşlar ve nihayetinde onu, insan yüklenmiştir. Buna rağmen ilgili âyetler, niçin gök ile yerin itaatinden ve de tesbihinden bahsetmektedir? Bu makalenin amacı, bu varlıkların itaatini ve tesbihini ifade eden âyetlerin tefsir geleneğinde nasıl yorumlandığını tespit etmektir. Literatürde gök ile yerin itaat ve tesbihini birlikte değerlendiren özel bir çalışmanın olmadığı görülmektedir. Bu çalışma, farklı te'vil yöntemleri kullanan bazı müfessirlerin bu sahadaki yorumlarını karşılaştırmalı olarak değerlendirmeyi hedeflemektedir. Çalışmanın bu yönüyle literatüre katkı sağlayacağı umulmaktadır. Çalışmada, Fussilet sûresinin 11. âyeti ile İsrâ sûresinin 44. âyeti merkeze alınmıştır. Çalışma sırasında öncelikle ilgili âyetlerin yorumlarıyla ilgili bazı klasik tefsirler taranmıştır. Müfessirlerin söz konusu âyetler hakkındaki izahları gruplandırılmak suretiyle karşılaştırmalı olarak sunulmuştur. Buna göre âlimler, gök ve yerin itaatini ve tesbihi hakkında mecaz ve hakikat olmak üzere iki tür anlayış sergilemişlerdir. Her iki âyetin, bağlam itibarıyla birbirlerine yakın birer pozisyonda olmaları da dikkat çekicidir. İkisi de müşriklerin yüce Allah'a karşı itaatsizliklerini ve iftiralarnı ifade eden tavır ve sözleri bağlamında, bütün varlıkların koşulsuz olarak yüce Allah'a itaat hâlinde olduğunu ve daima O'nu tesbih ettiklerini bildirme sadedinde gelmiştir.

Anahtar kelimeler: Tefsir, Te'vil, İtaat, Tesbih, Gök, Yer.

Abstract

As it is mentioned in the 11th verse of Surah Fuṣṣilat, the sky and the earth were ordered obedience, and they declared that they had carried out this order. It is stated that seven heavens, the earth and everyone there glorify the glorious Allah in the 44th verse of Surah al-Isrâ'. There is no problem in understanding the obedience and glorification of some creatures who are pointed out in the verses of the Qur'ân and are understood to be wise. Yet, how the obedience and glorification of the creatures who are not obliged like human beings should be understood? Likewise, according to the 72nd verse of Surah al-Ahzâb, which mentions that the trust had been offered to the heavens, the earth and the mountains, the aforesaid creatures abstained from undertaking the trust, they were afraid of the responsibility, and eventually it was undertaken by the human beings. Nevertheless, why the related verses mention the obedience and glorification of the heaven and the earth? The aim of this article is to identify how the verses that state the obedience and glorification of these creatures are interpreted in the tafsîr tradition. It is seen that there is not a special study that evaluates the obedience and glorification of the heaven and the earth together in literature. This study aims at comparatively assessing the interpretations of some mufasssirs (exegetes) in this field who use different tafsîr methods. It is expected that the study will contribute to the literature from this perspective. The study was conducted by taking the 11th verse of Surah Fuṣṣilat and 44th verse of Surah al-Isrâ' in the center. First of all, some classical tafsîrs about the interpretations of related verses were scanned during the study. The explanations of mufasssirs about the related verses were classified and comparatively presented. According to this classification, the scholars displayed two kinds of understanding about the obedience and tasbîh of the heaven and the earth as metaphor and reality. It is also striking that both verses are in positions that are close to each other as of context. Both verses state that all creatures obey definitively to the glorious Allah and always glorify Allah in the context of the attitudes and words of polytheists that state their disobedience against Allah and their slanders.

Keywords: Exegesis, Interpretation, Obedience, Glorification, Sky, Earth.

Giriş

Kur'ân-ı Kerîm'de kâinat (eşya), Allah'ın güzel isimlerine ve zatına delâlet eden işaretler ve O'nun bir hikmet ve gayeyle yarattığı eserler olarak takdim edilmektedir. Hatta evrende her şey kendisinde var edilmiş kanunlar doğrultusunda harekette bulunduğu için, yani emr-i ilâhîye direkt

olarak itibâ etmesi sebebiyle tüm kâinat müslümandır. Diğer bir ifadeyle her şey, Allah'ın muradına teslimiyet göstermiştir. Bu nedenle Kur'an'ın, bütün kâinata müslüman gözüyle baktığı, anlaşılmalıdır.¹ Nitekim bir âyet-i kerîmede, göğün ve yerkürenin itaatinden bahsedilmektedir.² Başka bir âyette ise yedi gök, yer ve bunlarda bulunan herkesin yüce Allah'ı tesbih ettiği beyan edilmektedir.³ Âyetlerde işaret edilen bazı varlıkların (مَنْ), itaat ve tesbihlerini anlamakta problem yoktur. Ancak söz konusu olan itaat ve tesbihi, insan gibi mükellef olmayan varlıklar için nasıl anlamak gerekir? Zira emanetin göklere, yere ve dağlara teklif edildiğinden bahseden âyete göre zikri geçen varlıklar, emaneti yüklenmekten çekinmişler, (sorumluluğundan) korkmuşlar ve nihayetinde onu, insan yüklenmiştir.⁴

Bu makalenin amacı; kâinatın itaatini ve tesbihini; özellikle de gökler, yer ve ikisi arasında bulunan ve mükellef olmadıkları anlaşılan varlıkların itaatini ve tesbihini ifade eden âyetlerin tefsir geleneğinde nasıl yorumlandığını tespit etmektir. Literatüre bakıldığında tesbih, secde gibi kavramların Kur'an'da kullanımı ile ilgili semantik çalışmalar yapıldığı,⁵ “bütün varlıkların, özellikle de akıl sahibi olmayan varlıkların tesbihinin müfessirler tarafından nasıl yorumlandığı”⁶ ve “nesnelere tesbihi bağlamında kâinatın şuuru”⁷ gibi konuların ele alındığı görülmektedir. Bu çalışma ise farklı te'vil yöntemleri kullanan bazı müfessirlerin, gökle yerin itaati ve tesbihi bağlamında te'vildeki önceliklerini ve yorum farklılıklarını karşılaştırmalı olarak değerlendirmeyi hedeflemektedir. Çalışmanın kapsam ve metod yönüyle diğer çalışmalardan ayrıldığı görülmektedir ve literatüre katkı sağlayacağı umulmaktadır.

Çalışma, “gök ve yerin itaatinden bahseden” Fussilet sûresinin 11. âyeti ile “yedi gök, yer ve bunlarda bulunan herkesin yüce Allah'ı tesbih ettiğini ifade eden” İsrâ sûresinin 44. âyeti merkeze alınarak yürütülecektir. Öncelikle ilgili âyetlerin nasıl yorumlandığına dair farklı kategorilerde sayılabilecek bazı tefsir klasikleri taranacaktır. Bunların başında rivayetlere ağırlık vermeleriyle öne çıkan Taberî (ö. 310/923) ve İbn Kesîr, dilbilimsel izahları bakımından önem arz eden Ferrâ (ö. 207/822), İbn Kuteybe (ö. 276/889) ve Zeccâc (ö. 311/923), kelâmî konularla birlikte çok çeşitli hususlara

¹ Bk. Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, çev. Alparslan Açıkgenç (Ankara: Ankara Okulu Yay. 1999), 81-153.

² *Kur'an Yolu* (Erişim 10 Şubat 2020), Fussilet 41/11.

³ el-İsrâ 17/44.

⁴ Bk. el-Ahzâb 33/72.

⁵ Mesela bk. Songül Şimşek, *Kur'an'da Tesbih Kavramının Semantik Analizi* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004), 1-80; Numan Çakır, *Kur'an-ı Kerim'de Secde* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 1-153.

⁶ Celil Kiraz, “Bir Tefsir Problemi Olarak Bütün Varlıkların Allah'ı Tesbih Etmesi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/2 (2006), 309-342.

⁷ Hayati Aydın, “Kur'an'da Tesbih Bağlamında Kâinatın Şuuru”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (2009), 1-20.

değindikleri görülen Mâtürîdî (ö. 333/944), Zemahşerî (ö. 538/1144) ve Râzî gibi müfessirlerin eserleri yer almaktadır. Yine işârî yorumları ile âyetlere farklı bir bakış açısı sağlayan *Fütûhât-ı Mekkeyye*, *et-Te'vîlâtü'n-Necmiyye* ve *Râhu'l-beyân* gibi eserler de incelenecektir. Müfessirlerin söz konusu âyetler hakkındaki izahları gruplandırılarak karşılaştırmalı bir şekilde sunulacak, değerlendirme ise sonuç bölümünde yapılacaktır.

1. Eşyanın İtaat Etmesi

İtaat kelimesi, “boyun eğmek, itaat etmek” anlamında olan *tva'*/طوع kökünden gelmektedir. *Tav'*/طوع kelimesinin zıddı, *kerh'*/كْرَه kelimesidir. Bu kelimenin, “ikrah yoluyla (yapmaya) zorlandığı şeylerde, kişiye dışarıdan erişen zahmeti, meşakkatı” ifade ettiği söylenmektedir. Aynı kökten *kürh'*/كْرَه ise “kişinin kendi özünden gelen bir hoşlanmama, tikslenme” anlamındadır. Bu iki kelimenin aynı manada olduğu da belirtilmiştir. Bu durumda *tav'*, “dışardan yapılan bir zorlamayla olmayan ve içten gelen bir itaati” ifade etmektedir. *Taat* ise *tav'* kelimesine benzemekle birlikte daha çok “emre uyma, itaat etme” anlamında kullanılmaktadır. Bu kökten *tâi'*/طَائِع, “itaat eden kimse” anlamında ism-i fâildir.⁸

Gök ve yerin itaatini en açık şekliyle ifade eden âyet, Mekkî bir sûre olan Fussilet sûresinde bulunmaktadır. Âyetin bulunduğu bağlamda, Kur'ân'dan yüz çevirip onu dinlemeyerek “Bizi çağırдыңın şeye karşı kalplerimiz kapalı, kulaklarımızda da bir ağırlık var. Bizimle senin aranda bir perde bulunmaktadır.” diyen müşriklerden bahsedilmekte⁹ ve âdetta onlara, “Siz itaat etmiyorsunuz ama gök ve yer bile Allah'a itaat hâlinededir.” denilerek şöyle buyrulmaktadır:

ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ وَهِيَ دُخَانٌ فَقَالَ لَهَا وَلِلْأَرْضِ ائْتِيَا طَوْعًا أَوْ كَرْهًا قَالَتَا أَتَيْنَا طَائِعِينَ
“Sonra duman halinde olan göğe yöneldi, ona ve yerküreye: İsteyerek veya istemeyerek, gelin! dedi. İkisi de ‘İsteyerek geldik’ dediler.”¹⁰

İbn Abbas'ın (ö. 68/687-88) bu âyetin izahı sadedinde şöyle dediği rivayet edilmektedir: “Yüce Allah göklere ‘Güneşimi, ayımı ve yıldızlarımı doğur!’ buyurdu. Yere ise ‘Nehirlerini yarıp çıkar, meyvelerini bitir!’ dedi. İkisi de ‘İsteyerek geldik!’ dediler.” İbn Abbas'tan gelen başka bir rivayete göre ise âyetteki “ائْتِيَا” ifadesi, “Verin!” anlamına gelmektedir.¹¹ Yani bu beyan, “Sizde

⁸ Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn*, thk. Abdulhamîd Hendâvî (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye), “tva’”, 3/65; İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sıbâh: Tâcü'l-luğa ve sıbâhu'l-Arabiyye*, nşr. Halîl Me'mûn Şeyhâ (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 2007), “tva’”, 651; Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgîb el-İsfehânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, nşr. Safvân Adnân Dâvûdî (Beyrut: ed-Dârü's-Şâmiyye, ts.), “tva’”, “krh’”, 529-530, 707.

⁹ Fussilet 41/4-5.

¹⁰ Fussilet 41/11.

¹¹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1408/1988), 24/98-99.

bulunan menfaat ve gıdaları isteyerek veya istemeksizin verin!” demektir.¹² Rivayetlerde gelen bu izahlarla birlikte müfessirler, âyetteki “أَنْتَبِيَا” emrinin, “yaratmak ve musahhar kılmak” anlamına geldiği veya “hakiki manada bir emir” olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir.¹³

1.1. Hakikat Görüşü

Yukarıda da işaret edildiği üzere, bir grup müfessir âyetteki emrin “sözün hakikati üzere bir emir” olduğu görüşündedirler. Mesela Mukâtil’e (ö. 150/767) göre bu âyette, göğe ve yeryüzüne “İtaatkâr olarak gelin de bana ibadet edin ve beni bilin!” denilmektedir. Allah, o ikisini yarattığı zaman onlara, şehvet ve lezzetlerin yanında sevap verilmek ve ikâb edilmek üzere itaati teklif etmiş; onlar ise korkudan bu teklifi kabul etmemişler, bunun üzerine Allah “Sevap veya ikâb endişesi olmaksızın Rabbinizi bilip zikretmeye gelin!” buyurmuştur. Onlar da “İtaat ederek geldik!” demişlerdir.¹⁴

İbn Kuteybe, dilde kavil/söylemek kelimesinin genel manada, cansız varlıklar için mecazi anlamda kullanıldığını belirtmektedir.¹⁵ Bununla birlikte o, bazı âyetlerde ve hadislerde geçen bir kısım ifadelerin ilgili âyetteki beyanı, sadece “yaratmak” olarak yorumlamak gibi te’villeri tartışılır hâle getirdiğini ihsas ettirmektedir. Ona göre cehennem,¹⁶ göğün ve yerin konuşmalarında hayret verici bir durum yoktur. Zira âyetlerde yüce Allah’ın derileri, elleri, ayakları konuştuğu ve dağları, kuşları tesbih etmeleri için musahhar kıldığı¹⁷ anlatılmaktadır.¹⁸ İbn Atiyye’nin (ö. 541/1147) de bu görüşe katıldığı anlaşılmaktadır. O, bu görüşte olanların, “gök ve yerin hakikaten konuştuklarını ve yüce Allah’ın onlarda konuşmalarını sağlayacak bir hayat ve idrak var ettiğini söylediklerini” beyan etmekte ve bu görüşü, onların konuşmasını mecaz olarak kabul eden görüşe göre daha güzel bulduğunu ifade etmektedir. Ona göre bu anlayışı engelleyen bir durum söz konusu değildir. Hatta bu izah, ibret almayı daha çok sağlayan ve kudret-i ilâhîyi daha fazla izhar eden bir yapıyı haizdir.¹⁹

et-Te’vîlâtü’n-Necmiyye’de beyan edildiğine göre âyette onlar ma’dûm iken “قَالَتَا” şeklinde müennes olarak anılmışlardır. Allah onları canlı ve akıllı hâle getirince de “طَائِعِينَ” diye müzekker

¹² Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*, thk. Ahmet Vanlıoğlu vd. (İstanbul: Dâru’l-Mizân, 1425-1427/2005-2007), 13/114.

¹³ Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*, 13/114.

¹⁴ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte (Beyrut: Müessesetü’t-Târîhi’l-‘Arabî, 1423/2002), 3/737; Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*, 13/114.

¹⁵ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî, *Te’vîlü müşkili’l-Kur’ân*, thk. Seyyid Ahmed Sakr (Kâhire: Mektebetü Dâru’t-Türâs, 1393/1973), 110.

¹⁶ Kâf 50/30.

¹⁷ el-İsrâ 17/44; Sebe’ 34/10; Sâd 38/19.

¹⁸ İbn Kuteybe, *Te’vîlü müşkili’l-Kur’ân*, 113.

¹⁹ Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân el-Endelüsî İbn Atiyye, *el-Muharrerü’l-vecîz fî tefsîri’l-kitâbi’l-‘azîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1422/2001), 5/7.

şekliyle beyan edilip akıllı varlıklar gibi cevap verdikleri ifade edilmiştir.²⁰ Bursevî'ye göre bu izah, yüce Allah'ın yok olan gök ve yere, "İsteseniz de istemeseniz de gelin!" hitabını duyurduktan sonra "İsteyerek geldik!" cevabını vermeleri için kâmil bir kudretle onları konuşturduğuna işaret etmektedir.²¹

Râzî, âyette geçen muhaverenin hakikaten gerçekleştiği görüşünde olanların, bunun akla aykırı olmadığını savunduklarını belirtmekte ve bu konuda bazı deliller ileri sürdüklerini ifade etmektedir. Mesela âyetlere göre yüce Allah, dağlara Dâvûd'la (a.s) beraber tesbih etmelerini emretmektedir.²² Yine âyetlerde Allah'ın dağa tecelli etmesi²³ ve O'nun elleri ve ayakları konuşturacağını bildirmesi²⁴ söz konusudur. Râzî'nin ilgili kimselerden naklettiğine göre bu görüşü destekleyen daha başka hususlar da vardır: Öncelikle bir mâni bulunmadıkça âyetlerin lafzını zahirine hamletmek gerekir. Ayrıca âyette geçen "isteyenler" ifadesi, akıllı ve bilen varlıklar için kullanılan bir çoğuldur. Allah'ın emaneti göklere, yere ve dağlara arz etmesinden bahseden âyet²⁵ de bu varlıkların, kendilerine mükellefiyet yöneltmesine uygun bir vaziyette Allah'ı bildiklerini göstermektedir. Bu delilleri yeterli bulmadığı anlaşılan Râzî, "ma'dûma hitabın caiz olmadığı" gerekçesiyle bu beyanla ilgili olarak hakikat anlayışını reddetmektedir.²⁶ Buna karşılık bazı âlimler, Allah'ın ma'dûma hitabının söz konusu olabileceği görüşündedirler. Mesela İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240), Allah'a nispet edilen kelâm ve kavli/söz ifadelerinin farkından bahsederken bu konuya değinmiş; kavli, ma'dûmun işiteceği söz olarak değerlendirmiştir.²⁷

Kurtubî (ö. 671/1273), gök ve yerin hakikaten konuştuğu görüşünü, çoğunluğun görüşü olarak vermektedir. Onun naklettiğine göre müfessirlerin büyük bir kısmı, "Allah yerde ve gökte konuşma kabiliyeti yarattı. Onlar da Allah'ın iradesine uygun bir şekilde konuştular." demişlerdir. Hatta Ebû Nasr es-Seksekî, "Yerden Kâbe'nin bulunduğu yer, gökten de onun karşısındaki yer

²⁰ *et-Te'vîlâtü'n-Necmiyye*'nin Necmeddîn-i Dâye'ye (ö. 654/1256) aidiyetinde şüphe olmadığı belirtilmiştir. Bk. Mehmet Okuyan, *Necmuddîn Dâye ve Tasarrufî Tefsiri* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1994), 256; Buna rağmen onun, 2009 yılında yapılan baskısında Necmeddîn-i Kübrâ'ya (ö. 618/1221) nispet edildiği görülmektedir. Bk. Necmeddîn el-Kübrâ, *et-Te'vîlâtü'n-Necmiyye*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1430/2009), 1/1. Çalışmada bu neşir esas alınmakla birlikte zikri geçen ihtilaf dolayısıyla buradan sonra müellif belirtilmeyecektir. Bk. *et-Te'vîlâtü'n-Necmiyye*, 5/254.

²¹ İsmâil Hakkı Bursevî, *Râbu'l-beyân* (İstanbul: el-Matbaatü'l-Osmâniyye, 1330/1911), 8/236.

²² Sebe' 34/10.

²³ el-A'râf 7/143.

²⁴ Nûr 24/24.

²⁵ el-Ahzâb 33/72.

²⁶ Bk. Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb: et-Tefsîru'l-kebîr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1401/1981), 27/109-110.

²⁷ Muhyiddin Muhammed b. Ali el-Arabî, *el-Fütûbâtü'l-Mekkiyye fî ma'rifeti'l-esrâri'l-mâlikîyye ve'l-mülkîyye*, nşr. Ahmed Şemsüddîn (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 4/43.

konuştu. Yüce Allah da haremini oraya koydu.” demiştir.²⁸ Tefsirde rivayeti esas almasıyla bilinen İbn Kesîr’in de ilgili âyette geçen muhavereyi hakikat olarak değerlendirenlere katıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim o, “bu sözleri yeryüzünden Kâ’be’nin bulunduğu yerin, gökyüzünden de bu yere tekabül eden mahallin söylediği” şeklinde bir görüş olduğunu, en doğrusunu Allah bilir, diyerek aktarmaktadır. Ayrıca Hasan-ı Basrî’nin (ö. 110/728), “Allah’ın buyruğuna karşı gelselerdi, elbette Allah onlara acısını duyacakları bir azap ile azap ederdi.” dediğini nakletmektedir.²⁹

Burada ilgili âyetin özellikle “طَائِعِينَ” şeklinde bitmesinin, müfessirlerin ilgisini çektiğini söylemek gerekir. Zira Arapça’da akıllı ve müzekker çoğullar için kullanılan bu ifade, zikri geçen âyette “gök ve yer” hakkında kullanılmıştır. Hâlbuki bu iki isim, Arapça’da müennes kabul edilen kelimeler arasındadır. “طَائِعِينَ” kelimesi, dilci bir müfessir olan Ferrâ’ya göre “gökler ve onların içindekiler (مَنْ)” anlamında bu şekilde beyan edilmiştir. O bu kullanımın, o ikisinin konuşmaları sebebiyle “adamlar” gibi kabul edilmelerinden de kaynaklanmış olabileceğini ifade etmektedir.³⁰ Taberî’ye göre ise bu kullanım, “أَتَيْنَا” kelimesindeki nûn ve elifin, gök ve yerin isimlerinden kinaye olması dolayısıyladır. Bazı dilciler ise kelimenin, “gökler, yer ve ikisi arasında bulunan kimseler” anlamında olduğu için böyle kullanıldığı görüşündedirler.³¹ Zeccâc da bu durumun, onların akıllı ve temyiz edebilen varlıklar mesabesinde tutulmalarından kaynaklandığını ifade etmiştir.³² Âyetteki “gök ve yerin”, “birçok gök ve birçok yer” anlamında olması dolayısıyla ve onların içlerinde olanları da ifade etmek üzere bu şekilde kullanıldığı da söylenmiştir.³³ Dikkat edilirse izahlar, iki noktada toplanmaktadır: Gök ve yerin, özellikle konuşmaları dolayısıyla akıllı varlıklar kategorisinde değerlendirilmesi ve onların içerisinde bulunanların da bu hükme dâhil edilmesi. Ayrıca tefsirlerde göze çarpan bir şey de “gök ve yerin içindekileri” ifade için Arapça’da akıllı varlıklar için kullanılan (مَنْ) kelimesini beyan etmeleridir ki bu muhtemelen diğer âyetlerdeki bu tarz kullanımlar sebebiyledir.³⁴ Mesela

²⁸ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi’ li-abkâmi’l-Kur’an*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin vd. (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1427/2006), 18/397.

²⁹ İmâdüddîn Ebü’l-Fidâ İsmail b. Kesîr, *Tefsîri’l-Kur’âni’l-‘azîm*, thk. Mustafa Seyyid Muhammed vd. (Kahire: Mektebetü Evlâdi’ş-Şeyh li’t-Türâs, 1421/2000), 12/222.

³⁰ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî el-Ferrâ, *Me’âni’l-Kur’ân*, nşr. İbrâhîm Şemsüddîn (Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1433/2002), 2/311.

³¹ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 24/98-99.

³² Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî el-Bağdâdî ez-Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân ve i’râbüh*, thk. Abdülcelîl Abdüh Şelebî (Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1408/1988), 4/381.

³³ Kurtubî, *el-Câmi’*, 18/398.

³⁴ Mesela bk. Âl-i İmrân 3/83; er-Ra’d 13/15.

Meryem sûresinde “Göklerde ve yerde olan herkes (مَنْ) istisnasız, kul olarak Rahmân'a gelecektir.”³⁵ buyrulmak suretiyle göklerde ve yerde olan her şeyin hakikatinin Allah'ın mülkü ve kulu olduğu belirtilmektedir.

1.1. Mecaz Görüşü

Bu görüşe göre ilgili âyette mecazi bir anlatım vardır. Âyetteki “أَنْتَبِيَا” emri, “Allah, onları kendilerinde bulunan menfaat ve gıdaları ihraç etmeleri için yarattı yani bu tabiatta kıldı.” anlamına gelmektedir.³⁶ Dolayısıyla bu emir, “Biz, bir şeyin olmasını istediğimiz zaman, ona sözüümüz sadece ‘Ol’ dememizdir. O da hemen oluverir.”³⁷ buyruğunda olduğu gibi Allah'ın onlara “Olun!” demesi gibidir. Bu durumda yüce Allah bu emri, onları yaratmadan önce söylemiştir.³⁸

İbn Kuteybe, birçok âyette geçen ve Allah'a nispet edilen söz ve konuşmaları mecaz olarak değerlendiren kimselerin yukarıdaki âyet hakkında “Allah da demedi, gök ve yer de demediler, yok olan bir şeye nasıl hitap edilir? Burada söz konusu edilen; onları yaratması, onların da oluvmesidir.” dediklerini ifade etmektedir.³⁹ Onun, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*'ında eleştirel bir manada naklettiği anlaşılan bu tevcihi, Zemahşerî'nin ise tercih ettiği görülmektedir. İlgili âyetin tefsirinde Zemahşerî, “göğe ve yere gelmelerinin emredilip onların da bu emre uymalarını”, “Allah'ın onları yaratmayı murat etmesi, onların da buna karşı gelmeyip O'nun irade ettiği gibi vücuda gelmeleri” olarak değerlendirmektedir. Bu durumda gök ve yer, itaat edilen bir âmirin emri karşısında itaatkâr birer memur pozisyonundadırlar. Zemahşerî'ye göre bu, temsil diye de isimlendirilen bir mecaz türüdür. O, bu olayın bir hayal olmasının da caiz olduğunu belirtmektedir. “Bu durumda Allah Teâlâ göğe ve yere ‘İsteyerek veya istemeyerek gelin!’ demiş, onlar da ‘İtaat ederek geldik, istemeyerek değil!’ diye cevap vermişlerdir ki bundan gaye, Allah'ın kudretinin varlıklardaki eserini tasvir etmektir; yoksa hitap ve cevabın gerçekleştiğini ifade etmek değildir.” demektedir.⁴⁰

Râzî'nin ise konuya farklı bir açıdan baktığı görülmektedir. O, âyetteki “gelin” ifadesi “varlık âlemine gelme” manasında ise, onun zahiri üzere alınmaması gerektiğini düşünmektedir. Zira zikri geçen varlıklar, kendilerine emir verildiği zaman, mevcut olmuş olsalardı bu emir, “Ey mevcut, var ol!” demek olurdu ki bu söz konusu olamaz. Buna göre bu emir, kendilerine yöneltildiği

³⁵ Meryem, 19/93.

³⁶ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 13/114.

³⁷ en-Nahl 16/40.

³⁸ Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'uyûn*, nşr. Seyyîd b. Abdülmaksûd b. Abdürrahîm (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 5/172; Kurtubî, *el-Câmi'*, 18/397.

³⁹ İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, 106.

⁴⁰ Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an bakâ'iki gavâmi'zi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl*, nşr. Halîl Me'mûn Şeyhâ (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1430/2009), 965.

esnada onlar yoktular. Onlar var olmayınca da hitabı anlayamaz ve bilemezler. Bu sebeple onlara emir vermek uygun olmaz. Bu delil sebebiyle de âyette geçen ifade, zahiri üzere anlaşılmalıdır.⁴¹ İsmâil Hakkı Bursevî'nin (ö. 1137/1725) ise *Râhu'l-beyân*'ında ilgili âyetteki anlatımı temsilî olarak değerlendirdiği görülmektedir. Ona göre ilgili beyanlarda, ortada ne emreden ne emredilen olmadığı hâlde, Allah'ın iradesinin gök, yer ve içinde bulunanların var olmaları yönünde fiilen taalluk ettiğini ve bunun onlara nasıl tesir ettiğini gösteren temsilî bir anlatım söz konusudur.⁴²

Görüldüğü üzere Fussilet sûresindeki anlatım, müfessirler tarafından hakikat veya mecaz olmak üzere iki farklı mecrada değerlendirilmişse de nihayetinde gök ve yerin itaatlerini ve kayıtsız şartsız emre amade durumlarını ifade etmektedir. İbnü'l-Arabî de cin ve insanların yaratılmasında olduğu gibi bütün âlemin Allah'a kulluk üzere yaratıldığını ilgili âyete atıfta bulunarak dile getirmektedir. Ona göre “*Biz emaneti, göklere, yere ve dağlara teklif ettik de onlar bunu yüklenmekten çekindiler.*” beyanında ise teklif (arz) söz konusudur. İbnü'l-Arabî, “(Bu beyanda) emir söz konusu olsaydı onlar, itaat edip emaneti yüklenirlerdi; onların cibilliyetinde isyan yoktur ve bu onlar için tasavvur dahi edilemez.” demektedir.⁴³

Fussilet sûresinin 11. âyetinde söz konusu edilen bu muhavere, A'râf sûresinin 172. âyetinde bahsedilen Bezm-i Elest'i hatırlatmaktadır. A'râf sûresinde anlatıldığına göre yüce Allah, Âdemoğullarından, onların bellerinden zürriyetlerini çıkartmış, onları kendilerine şahit tutmuş ve onlara “Ben sizin Rabbiniz değil miyim?” buyurmuştur. (Onlar da), “Evet, (buna) şahit olduk!” diye cevap vermişlerdir.⁴⁴ Fussilet sûresinde ise Allah'ın gök ile yere gelmelerini emretmesi, buna karşılık da onların ‘İsteyerek geldik!’ şeklindeki cevapları zikredilmektedir. Bu muhaverenin gök ile yerin yaratılmasından önce veya sonra gerçekleştiğiyle ilgili yorumlar bir tarafa bırakılırsa bu durum, Bezm-i Elest'teki sözleşme gibi değerlendirilebilir. Kur'ân'da gök ve yer, itaat halinde olmaları yanında bir de tesbihleri bakımından zikre değer bulunmuşlardır. Buradan sonra varlıkların tesbihi bağlamında özellikle gök ve yerin tesbihi konusu ele alınacaktır.

2. Eşyanın Tesbihi

Tesbih, sbh/سبح kökünden tefîl babında bir mastardır. Sözlükte bu kelime, “suda ya da havada süratle gitmek, yüzmek” manalarına gelmektedir. Bu kök anlamından yola çıkarak İsfahânî'nin tesbihi, “Allah'ı ibadete süratle gitme” olarak izah ettiği görülmektedir. O, bu kelimenin

⁴¹ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 27/109-110.

⁴² Bursevî, *Râhu'l-beyân*, 8/236.

⁴³ İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhât*, 1/185.

⁴⁴ el-A'râf 7/172.

“hayır iş yapma” ve dahi “şerri uzaklaştırma” ile ilgili kullanıldığını da belirtmektedir. Buna göre tesbih, “söz, fiil veya niyet şeklinde olabilen bütün ibadetleri” kapsadığı gibi “Allah’ın zâtına layık olmayan ve kötü olan ne varsa, hepsinden tenzih edilmesi, uzak kılınması” anlamına da gelmektedir.⁴⁵ Cürçânî (ö. 816/1413) ise tesbihi, “Allah’ı, imkân ve hudûs gibi eksikliklerden tenzih etmektedir.” diye tarif etmektedir.⁴⁶

Kur’ân-ı Kerîm’de çok çeşitli varlıkların Allah’ı tesbih ettiğinden bahsedilmektedir.⁴⁷ İsrâ sûresinin 44. âyetinde ise gök-yer ve içindekilerin tesbihi söz konusu edilmektedir. İlgili âyette meâlen “*Yedi gök, yer ve bunlarda bulunan herkes O’nu tesbih eder. O’nu övgü ile tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur. Ne var ki siz, onların tesbihini anlamazsınız. O, halîmdir, bağışlayıcıdır.*” buyrulmaktadır. Âyetin bulunduğu bağlama göre bu ifadelerde, müşriklerin Allah’a ortaklar koşmak ve kızları O’na nispet etmek gibi şeyler söylemelerinden dolayı, yüce Allah’ı tenzih sadedinde her şeyin O’nu tesbih ettiğinin beyan edildiği anlaşılmaktadır.⁴⁸ Zikri geçen âyette dikkat çeken en çarpıcı ifade ise “*Siz, onların tesbihini anlamazsınız!*” beyanıdır. Zira bu ifade, bahsedilen tesbihin herkes tarafından anlaşılabilen bir tesbih olduğunu vurgulamaktadır. İşte bu ifadeyi de dikkate aldıkları anlaşılabilir müfessirler, ilgili âyette her şeye izafe edilen tesbihi nasıl anlamak gerektiği hususunda ihtilaf etmişlerdir. Onlardan bazıları, âyetteki beyanın hakiki manada varlıkların tesbihini ifade ettiğini, bir kısmı da varlıkların Allah’ın birliğine delâlet etmeleri yoluyla Allah’ı tesbih etmiş olduklarını ifade etmişlerdir.⁴⁹

2.1. Hakikat Görüşü

Bu görüş, ilgili âyetlerdeki anlatımı hakiki manada değerlendirerek, varlıkların gerçekten kendilerine mahsus lisanları ile yüce Allah’ı tesbih ettikleri düşüncesine dayanmaktadır. Burada da genel itibariyle müfessirlerin iki kola ayrıldıkları görülmektedir. Onlardan bir kısmı, istisnasız her şeyin yüce Allah’ı tesbih ettiğini söylerken diğer bir kısmı ise sadece ruh/can taşıyan varlıkların O’nu tesbih ettiğini ifade etmektedir.

Vâhidî (ö. 468/1076) ise bu yorumla ilgili olarak şöyle demektedir: Bu durumda “*Yedi gök, yer ve bunlarda bulunan herkes O’nu tesbih eder.*”⁵⁰ beyanındaki tesbih, hakiki manadadır. Buna göre de

⁴⁵ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, 2/208-209; Cevherî, *Sihâb*, 469; İbn Fâris, *Mekâyisi'l-luga*, 3/125-126; Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râğıb el-İsfehânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, nşr. Safvân Adnân Dâvûdî (Beyrut: ed-Dârü's-Şâmiyye, ts.), 392-393.

⁴⁶ es-Seyyid eş-Şerîf Ali b. Muhammed el-Cürçânî, *et-Ta'rifât*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Mer'aşlî (Beyrut: Dârü'n-Nefâes, 1424/2003), 120-121.

⁴⁷ Mesela bk. er-Ra'd 13/13; el-İsrâ 17/44; en-Nûr 24/41; el-Haşr 59/24.

⁴⁸ Bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 15/91-92; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'ân*, 9/15.

⁴⁹ Bk. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 8/282-283; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 3/245.

⁵⁰ Bk. el-İsrâ 17/44.

ifade, “Yedi gök ve yerler hakikaten Allah’ı tesbih ediyor, onların içerisinde bulunan melekler, cinler ve insanlar da tesbih ediyor.” anlamındadır. Burada beyan, tahsis ifade ediyor; zira şeytanlar ve puta tapanlar, hakiki manada Allah’ı tesbih etmezler. İlgili âyetteki “*O’nu öngü ile tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur.*”⁵¹ ifadesi ise “hayvanlar ve bitkiler gibi diri olan, kendisinde ruh bulunan şeyler” veya “kapı gıcirtısına varıncaya kadar bütün mahlûkat” şeklinde iki türlü anlaşılmıştır.⁵²

2.1.1. Her Şeyin Tesbihi

Bu izaha göre, mutlak manada her şey yüce Allah’ı tesbih etmektedir. Taberî, Câbir b. Abdullah’tan (ö. 78/697) Hz. Peygamber’in şöyle dediğini rivayet etmiştir: “Size Hz. Nûh’un oğluna söylemeyi emrettiği bir sözü bildireyim mi? Nûh oğluna ey oğulcuğum sana “Sübhânallâhi ve bi hamdihî” demeni emrederim, bil ki bu kelime, yaratılmışların duası ve tesbihidir; mahlûkat onunla rızıklanır. Zira Yüce Allah *‘Hiçbir şey yok ki O’nu tesbihde bulunmasın!’* buyurmuştur.”⁵³ Yine Taberî, İkrime’den (ö. 13/634) ilgili âyetin tefsiri olarak “Hiç kimse bineğini veya elbisesini ayıplamasın, çünkü her şey Allah’ı tesbih eder.” ve “Ağaç tesbih eder, direk tesbih eder.” ifadelerini nakletmektedir. Bu açıklamaları zikreden Taberî’nin âyette geçen “*Tesbihlerini anlamazsınız!*” beyanını ise “Sizin diliniz gibi bir dille tesbih etmeyen tesbihini anlamazsınız!” şeklinde izah ettiği görülmektedir.⁵⁴ Buna göre Taberî’nin mahlûkatın tesbihini, “farklı bir lisan ile tesbih” olarak değerlendirdiği söylenebilir.

Sülemî (ö. 412/1021) sûfi görüşlerini derlediği *Hakâiku’t-tefsîr*’inde bu âyetin izahı sadedinde Ebû Osmân el-Mağribî’nin (ö. 373/983) şöyle dediğini nakletmektedir: “Varlıkların hepsi, farklı dillerle Allah’ı tesbih ederler. Fakat gönül kulağı açılmış rabbânî âlimler hariç, hiç kimse onların tesbihini işitemez ve anlayamaz.”⁵⁵

Begavî (ö. 516/1122) ise Mücâhid’in (ö. 103/721) “Canlı olsun, ölü olsun ve hatta cansız (cemâd) olsun her şey Allah’ı tesbih eder. Onların tesbihi, ‘Sübhânallâhi ve bi hamdihî’dir.” dediğini nakletmektedir. Burada Begavî, dildilerin “akıllı varlıklar dışında gökler, yer, cemâdât ve hayvanların yapılarındaki hoşluk ve görünümelerindeki harikalık ile kendilerini yaratana delâlet etmek suretiyle tesbih ettiklerini, bu delâletin onların tesbihi hükmünde olduğunu” belirttiklerini ifade etmektedir.

⁵¹ Bk. el-İsrâ 17/44.

⁵² Ebû'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbüri el-Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, nşr. Muhammed b. Sâlih b. Abdillâh el-Fevzân vd. (Riyad: Câmîatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1430/2009), 13/344-345.

⁵³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 15/92; İbn Kesîr de bu hadisi nakletmekle birlikte isnadında zaaf olduğunu ifade etmiştir. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'ân*, 9/19.

⁵⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 15/92-93.

⁵⁵ Ebû Abdirrahmân Muhammed b. el-Hüseyn es-Sülemî, *Hakâiku't-Tefsîr*, thk. Seyyid İmrân (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1421/2001), 1/390.

Bu görüşe karşılık Begavî'nin her şeyin Allah'ı tesbih ettiğine dair görüşün seleften nakledildiğini hatırlattığı ve “Bilesin ki Allah'ın cemâdât hakkında öyle bilgisi vardır ki başkası ona vakıf olamaz. İlmini, O'na havale etmek gerekir.” dediği görülmektedir.⁵⁶ Bu ifadelerinden hareketle Begavî'nin “delâlet tesbihi” şeklindeki görüşe pek sıcak bakmadığı söylenebilir. İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) de âyetteki beyanı, mutlak manaya alanların bulunduğunu ve onlara göre “elbise, yemek ve kapı gıcirtısına varıncaya kadar her şeyin tesbih etmesinin söz konusu olduğunu” ifade etmektedir. Onun da beyan ettiğine göre bu görüşte olanlardan birisi de İbrâhîm en-Nehaî'dir (ö. 96/714).⁵⁷

İlgili âyetin tefsiri ile ilgili olarak “her şeyin kendine yakışan bir nutuk ile tesbih ettiğini” beyan eden İbnü'l-Arabî ise “Eğer bu tesbihten kastedilen, hâl lisanı ile tesbih olsaydı âyetteki ‘*Siz onların tesbihini anlamazsınız!*’ ifadesinin bir anlamı olmazdı.” buyurmaktadır.⁵⁸ Yine onun, âyetteki “شَيْءٌ” kelimesinin nekre olmasından yola çıkarak “hayy/diri, akıllı ve tesbihini bilen varlıkların tesbih ettiğini” ve dolayısıyla “cemâdâtın da keşif ehline göre hayy olduğunu” beyan ettiği görülmektedir.⁵⁹ *Fütühât*'ında ruhların üç mertebede yaratıldığından bahseden İbnü'l-Arabî, Hz. Peygamber'in “Müezzine sesinin ulaştığı yaş kuru ne varsa şahitlik eder.”⁶⁰ ve Uhud dağı hakkında “Bu bizi seven, bizim de kendisini sevdiğimiz dağdır.”⁶¹ gibi beyanlarda bulunmasının her şeyde hayat olduğuna ve onların Rablerini bildiğine delil teşkil ettiğini ifade etmektedir. İlgili yerde, “*İkisi de (gök ve yer), İsteyerek geldik dediler.*”⁶² beyanını da hatırlatarak “Bu konuda herhangi bir rivayet olmasa da biz bunu keşif yoluyla bilmekteyiz.” ifadesini kullanmaktadır.⁶³

et-Te'vîlâtü'n-Necmiyye'de ilgili beyan, “Kâinatın zerrelere ve mahlukatın cüzleri Allah Teâlâ'yı (müşriklerin) söylediklerinden ve her türlü eksiklikten tenzih ederler. Ruhu olanlar Allah'ı lisanları ve lügatleriyle tesbih eder. Bu, akıl sahiplerinin anlayacağı türdendir. Cemâdât ise melekûtî bir lisan ile tesbih eder. Bilesin ki Allah, “*Her şeyin melekûtü kendi elinde olan Allah'ın şanı ne kadar yücedir!*”⁶⁴ buyruğunun gereğince varlıkların her zerresine bir melekût ihsan etmiştir. Melekût, varlıkların iç

⁵⁶ Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ el-Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, thk. M. Abdullah en-Nemr vd. (Riyad: Dâru Tayyibe, 1409/1988), 5/96.

⁵⁷ Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesâr fî 'ilmi't-tefsîr*, nşr. M. Züheyr eş-Şâviş (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1404/1984), 5/39; Ayrıca bk. Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'uyûn*, 3/246; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 5/96.

⁵⁸ İbnü'l-Arabî, *el-Fütühât*, 1/96; 2/33.

⁵⁹ İbnü'l-Arabî, *el-Fütühât*, 1/225, 374.

⁶⁰ Rivayetin kaynağı için bk. Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *es-Sünen*, nşr. Bedreddin Çetiner (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), “Salât”, 31.

⁶¹ Rivayetin kaynağı için bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Bedreddin Çetiner (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), “Cihâd”, 74, “Enbiyâ”, 11, “Megâzî”, 27; Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes el-Asbahî İmam Mâlik, *el-Muvatta'*, nşr. Bedreddin Çetiner (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), 2/889.

⁶² Fussilet 41/11.

⁶³ İbnü'l-Arabî, *el-Fütühât*, 5/55.

⁶⁴ Yâsîn 36/83.

yüzüdür ki o da ahirettir. Ahiret, canlıdır, cansız değildir. Zira yüce Allah “*Ahiret yurduna gelince, işte asıl bayat odur.*”⁶⁵ buyurmuştur. Bu delil ile varlıkların her bir zerresinin yaratıcısını tesbih edip öven melekûtî bir dili olduğu sabit olmuştur. İşte Peygamber’in (s.a.s) elindeki taşlar, bu lisanla konuşmuştur. Kıyamet gününde yeryüzü de bu lisanla konuşacaktır.⁶⁶ Kıyamet günü insanların cüzleri ve organları da bu dille şahitlikte bulunacak ve “*Her şeyi konuşuran Allah bizî de konuştu.*”⁶⁷ diyeceklerdir. Gökler ve yer, “*İtaat ederek geldik!*”⁶⁸ dediklerinde bu lisanla konuşmuşlardır.⁶⁹

İbn Kesîr’e göre de ilgili âyetteki tesbihin, “insanların diline benzemeyen bir şekilde bütün hayvan, bitki ve cansızlar için söz konusu olması” en meşhur izahtır. Onun tefsirinde bu yoruma kaynaklık eden rivayetleri, bazı değerlendirmelerle aktardığı görülmektedir. Mesela o, İbn Mes’ûd’un (ö. 32/652-53) “Yendiği sırada yemeğin tesbihini duyardık.” şeklindeki sözünü, bu görüşe delil olarak zikretmektedir.⁷⁰ Yine İbrâhîm en-Nehaî’nin “Yemek, tesbih eder.” dediğini nakletmekte ve bu yoruma Hac sûresinin 18. âyetinin şahitlik ettiğini belirtmektedir.⁷¹ O, Ebû Zer el-Gıfârî’den (ö. 32/653) nakledilen bir rivayete göre ise Peygamber’in (s.a.s.) avucuna aldığı çakıl taşlarının, arı vızıltısına benzer bir tarzda tesbihlerinin duyulduğunu belirtmekte⁷² ve hatta bu tür bir hadisenin Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634), Hz. Ömer (ö. 23/644) ve Hz. Osman’ın (ö. 35/656) ellerinde de gerçekleştiğini ifade etmektedir.⁷³

Bursevî’nin de bu âyet-i kerîme ile ilgili hakikat anlayışını benimsediği ve hatta her şeyin kayıtsız tesbih ettiği görüşünde olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim o, bu âyetin tefsirinde “Cemâdın konuşması teslim edilirse, onun tesbihinin de teslim edilmesi gerekir.” diyerek cansız varlıkların konuştuğuna dair bazı rivayetleri nakletmektedir. Bunlardan biri olarak aktardığı Peygamber (s.a.s.) ile hurma kütüğü arasında cereyan eden pek meşhur hadiseyi⁷⁴ zikrettikten sonra o, *Mesnevî*’de

⁶⁵ el-Ankebût 29/64.

⁶⁶ Bk. ez-Zilzâl 99/4.

⁶⁷ Fussilet 41/21.

⁶⁸ Fussilet 41/11.

⁶⁹ *et-Te’vîlâtü’n-Necmîyye*, 4/87; Bursevî, *Râbu’l-beyân*, 5/166.

⁷⁰ İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’ân*, 9/16; Rivayet için bk. Buhârî, *el-Câmi’u’s-sabîh*, “Menâkıb”, 25; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, nşr. Bedreddin Çetiner (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), 1/460; Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ et-Tirmizî, *Sünenü’l-Tirmizî*, nşr. Bedreddin Çetiner (İstanbul: Çağrı Yayınları 1413/1992), “Menâkıb”, 6.

⁷¹ İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’ân*, 9/19; “*Görmez misin ki, göklerde olanlar ve yerde olanlar, güneş, ay, yıldızlar, dağlar, ağaçlar, hayvanlar ve insanların birçoğu Allah’a secde ediyor; birçoğunun üzerine de azap hak olmuştur...*” bk. el-Hac 22/18.

⁷² Kaynağı için bk. Ebû’l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyüb et-Taberânî, *el-Mu’cemü’l-ensat*, thk. Târik b. İvadullah b. Muhammed – Abdulmuhsin b. İbrâhîm el-Muhsîni (Kahire: Dâru’l-Harameyn, 1415/1995), 4/245.

⁷³ İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’ân*, 9/16.

⁷⁴ Câbir b. Abdullâh’ın rivayet ettiğine göre ensardan bir kadın Resûlullah’a (s.a.s.) “Ey Allah’ın elçisi! Benim marangoz bir oğlum var, sana üzerine oturacağın bir şey yaptırayım mı?” diye sordu. Allah’ın resulü, “İstersen yaptır!” buyurdu. Bunun üzerine kadın bir minber yaptırdı. Cuma günü olunca Peygamber (s.a.s.) yapılan minberin üzerine oturdu. Bu sırada Hz. Peygamber’in daha önce yanında hutbe okuduğu hurma kütüğü kendini çatlatarak derecede ses çıkarmaya başladı. Hz. Peygamber, hemen minberden indi ve onu tutup kucakladı. Kütük hâlâ susturulmaya

“Tanrı sıralarından nasibi olmayan bir kimse, cemâdın inlemesini nasıl tasdik eder?” denildiğini ifade etmektedir. Yine cemâdâtın tesbihinin mümteni‘ bir şey olmadığını, kâinatta bunun cari olduğunu, ancak harikulade şeyleri inkâr eden kimselerin bunu da inkâr ettiklerini bildirmektedir.⁷⁵

2.1.2. Ruh Olanların Tesbihi

Bu konudaki ikinci görüş, “Ruhu olan varlıklar, Allah’ı tesbih eder.” şeklindedir. Bu anlayış, “Hayy/diri olan varlıklar Allah’ı tesbih eder.” diye de ifade edilmiştir. Taberî, Hasan-ı Basrî ve Yezid er-Rakkâşî’nin birlikte buldukları bir yemekte, kendilerine bir sini sunulduğunu, Yezid er-Rakkâşî’nin “Ey Ebû Saîd! Bu sini tesbih ediyor!” dediğini, Ebû Saîd’in ise “Evet, acı acı (مُرَّة) veya asaletli (مُرَّة) bir şekilde tesbih ediyordu.” diye mukabele ettiğini rivayet etmektedir.⁷⁶ Yine bu âyetteki “her şey” ifadesini, Dahhâk (ö. 105/723) ve Hasan-ı Basrî’nin “kendisinde ruh olan her şey” şeklinde açıkladıklarını, Katâde’nin (ö. 117/735) ise “Kendisinde ruh olan her şey tesbih eder, ağaç olsun veya başka bir şey olsun kendisinde ruh olan her şey.” dediğini aktarmaktadır.⁷⁷

İbnü’l-Cevzî, bu anlayışa göre âyette geçen “her şey” ifadesinin, “her ruh sahibi, bitki veya ağaç olsun büyüyen/canlılık gösteren her şey” anlamına geldiğini belirtmektedir. O, bu izaha delil mahiyetinde İkrime’nin “Ağaç tesbih eder ancak direk tesbih etmez.” dediğini, Hasan-ı Basrî’nin ise “yemek sinisi” hakkında “(Önceden) tesbih ediyordu.” buyurduğunu nakletmektedir.⁷⁸ Tefsirinde İbnü’l-Cevzî’nin, âyetin izahıyla ilgili üçüncü bir görüş olarak “Hâli değişmeyen her şey Allah’ı tesbih eder, tabiatı değişen bir şeyin ise tesbihi kesilir.” şeklinde bir anlayıştan bahsettiği de görülmektedir. O, bu izaha delil olarak ise Mikdâm b. Ma’dîkerb’in “Sözgelimi toprak kurumadıkça tesbih eder, kuruyunca tesbihi terk eder. Yaprak ağaçta durdukça tesbih eder, dökülünce tesbihi bırakır; elbise yeni ve temiz olduğu sürece tesbih eder, kirlenince tesbihi terk eder.” dediğini nakletmektedir.⁷⁹ İbnü’l-Cevzî’nin üçüncü görüş olarak naklettiği bu izahın, nihayetinde “ruhu olan varlıkların, Allah’ı tesbih ettiği” şeklindeki görüşe yakın olduğu söylenebilir. Belki de bundan dolayı Begavî, böyle bir ayırımı gitmeden ilgili yerde aynı rivayeti nakletmektedir.⁸⁰

çalışılan çocuk gibi hafif hafif inliyordu. Nihayet susunca (Allah’ın resulü) “O, daha önce dinlediği zikirler için ağladı.” buyurdular. bk. Buhârî, “Büyü”, 32; Ayrıca bk. Buhârî, “Cum’a”, 26; Menâkıb”, 25; Tirmîzî, “Cum’a”, 10; “Menâkıb”, 6; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce*, nşr. Bedreddin Çetiner (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), “İkâmetü’s-salât”, 199.

⁷⁵ Bursevî, *Rûbu’l-beyân*, 5/163-164.

⁷⁶ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 15/92.

⁷⁷ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 15/92-93.

⁷⁸ İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr*, 5/39; Burada zikredilen İkrime’nin sözünü, Begavî aynı şekilde nakletmiştir. Bk. Begavî, *Me’âlimü’l-tenzîl*, 5/96; Taberî ve İbn Kesîr ise “Ağaç tesbih eder, direk tesbih eder.” şeklinde rivayet etmişlerdir. Bk. Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 15/92; İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’ân*, 9/19.

⁷⁹ İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr*, 5/39.

⁸⁰ Begavî, *Me’âlimü’l-tenzîl*, 5/96.

Tabii burada bahsedilen ruh nedir? Bu durum tam net olmamakla birlikte, bazı izahlarda da ifade edildiği üzere muhtemelen “eşyanın yapısı bozulmamış hâli”, ilgili rivayetlerde “canlı” veya “ruh sahibi” olarak ifade edilmek istenmiştir. Begavî'nin Mikdâm b. Ma'dîkerb'den naklettiği “Toprak kurumadıkça, yaban şalgamı yerinden koparılmadıkça, su aktığı sürece, vahşi hayvanlar ve kuşlar ses çıkardıkları müddetçe tesbih eder aksi takdirde tesbihi keserler.”⁸¹ şeklindeki beyanı da bu hususa dikkat çekmektedir. Bu sözde açıkça “toprak, yaban şalgamı, su ve hayvan” gibi canlılık açısından çeşitli kategorilerde gösterilebilecek varlıkların, kendilerine göre canlılıklarını gösterme özellikleri (ıslaklık, yeşillik, hareket ve ses gibi) devam ettiği sürece tesbih ettikleri vurgulanmaktadır. İbnü'l-Cevzî'nin üçüncü görüş olarak naklettiği izahı, hayvan bitki gibi varlıklarla cemâdâtın arasını ayırmak maksadıyla serdetmiş olması da mümkündür. Bu durumda o, bazı müfessirler tarafından “hayvan ve bitkinin ruh sahibi olarak, cemâdâtın ise bu yapının altında” görüldüğünü anlatmak istemiş olabilir. Nitekim o, “Konuşmayan canlıların çıkardıkları sesler ile ya da kendilerini yaratana delâletleri ile tesbih etmeleri mümkündür. Cemâdâtın tesbihi ise üç şekilde yorumlanmıştır: Ya sadece Allah tarafından malum olan tesbihleri vardır ya onların Allah'a karşı itaatleri tesbihleridir ya da kendilerini var edene delâletleri onların tesbihidir.”⁸² açıklamasıyla bu yöndeki ayırma dikkat çekmiştir.

İbn Kesîr bu ikinci izahı, “Ruhu olduğu müddetçe hayvan, bitki gibi varlıklar, Allah'ı tesbih eder.” şeklinde ifade etmektedir.⁸³ O, bu görüşle ilgili olarak Taberî'nin naklettiği izahları aktardıktan sonra “sofranın tesbihi” ile ilgili Hasan-ı Basrî'nin ifadeleri hakkında şunları söylemektedir: “Sini, ahşap bir sofradır. Sanki Hasan-ı Basrî, ‘O yeşil ve diri olduğu zaman tesbih ediyordu, kesilip kuru bir odun olunca tesbihi kesildi.’ demek istemiştir. Ona göre bu izaha, İbn Abbas'ın Hz. Peygamber'den naklettiği şu rivayet de uygun düşmektedir: Hz. Peygamber iki kabre uğradı ve bunların sahiplerinin azap gördüklerini ama bunun büyük bir şeyden kaynaklanmadığını, haber verdi. Biri, idrardan sakınmıyordu. İkincisi, kovculuk yapıyordu. Sonra Hz. Peygamber yaş bir hurma dalı aldı, onu ikiye ayırdı ve her birini bir kabre dikti. Bunun ardından şöyle buyurdu: ‘Umulur ki bu iki dal kurumadıkları müddetçe onların azabı hafifletilir.’⁸⁴ İbn Kesîr'in beyanına göre bazı âlimler, Hz. Peygamber'in ilgili rivayette “kurumadıkça”, buyurmasından yola çıkarak “Çünkü o iki dal yeşil oldukları sürece tesbih ederler, kurudukları zaman ise tesbihleri kesilir.” demişlerdir.⁸⁵ Burada

⁸¹ Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 5/96.

⁸² İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 5/40.

⁸³ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'ân*, 9/19.

⁸⁴ Rivayet için bk. Buhârî, “Vudû”, 57, 59; “Cenâiz”, 81, 88; “Edeb”, 46, 49; Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi' u's-sabîh*, nşr. Bedreddin Çetiner (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), “Tahâret”, 291; Tirmizî, “Tahâret”, 53.

⁸⁵ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'ân*, 9/20.

görüldüğü üzere İbn Kesîr, hayvan ve bitki gibi canlılık emaresi gösteren varlıkların tesbihini, “ruhu olan varlıkların tesbihi” olarak anlamış, bu türde olmayan yani cemâdât konumunda olan varlıkların ise bu görüşe göre tesbih etmediklerini belirtmek istemiştir. Ancak kendisi, önceden de ifade edildiği üzere, ilgili âyetteki tesbihin “bütün hayvan, bitki ve cansızlar için söz konusu olması” izahını en meşhur görüş olarak değerlendirmiştir ki buradan hareketle onun, o izahı daha çok benimsediği söylenebilir.⁸⁶

2.2. Mecaz Görüşü

Müfessirlerden bazıları, çeşitli varlıkların tesbihinden bahseden İsrâ sûresinin 44. âyetini mecazi olarak yorumlamışlar ve burada zikredilen tesbihten muradın, hâl ve delâlet tesbihi olduğunu ifade etmişlerdir.

Zeccâc’ın beyan ettiğine göre “Bu görüşte olanlar, “*Hiçbir şey yoktur ki Allah’ı tesbih etmesin.*”⁸⁷ ifadesini, “Hiçbir şey yoktur ki onda kendisini Allah’ın yarattığına dair delil olmasın ve o şey, yaratının hikmet sahibi olup kusurlardan beri bulunduğunu göstermesin.” diye izah etmektedirler.⁸⁸ Mâtürîdî de bu görüşü şu şekilde ifade etmektedir: Yüce Allah, gökleri, yeri ve ilgili âyette bahsettiği diğer şeyleri yaratmasıyla onları kendi vahdaniyet ve ulûhiyetine işaret kılmış, kendisinin ortağı ve benzeri olmadığına dair de onları tanık yapmıştır. Bu durumda ruh sahibi olsun olmasın her şey, yüce Allah’ın yarattığı bir varlık olarak O’nun birliğine delâlet etmek suretiyle O’nu tesbih etmiş sayılmaktadır. İlgili âyet böyle anlaşıldığı takdirde onda geçen “*Tesbihlerini anlamazsınız!*” beyanı, kâfirlere yönelik olmaktadır ki âyetin sibâkı da burada bahsedilen kimselerin kâfirler olmasını gerektirmektedir. Zira müslümanlar, varlıkların bu türdeki tesbihlerini anlamaktadırlar.⁸⁹ Mâverdî de bu tesbih türünü şu şekilde ifade etmektedir: “(Yüce Allah’ın) sanatının incelikleri ve kudretinin eşsizliği bir şeyde izhar olur da halk benzerini yapmaktan aciz kalır. İşte bu şey zorunlu olarak, onu göreni Allah’ı tesbih ve takdis etmeye sevk eder.”⁹⁰

Zemahşerî de ilgili âyette murat edilen tesbihin hâl lisanıyla olan bir tesbih olduğunu ifade etmektedir. Ona göre âyette zikredilen varlıklar; kendilerini var edene, O’nun kudret ve hikmetine delâlet etmek suretiyle hâl lisanı ile tesbih etmektedirler ve O’nu ortak ve daha başka kendisine layık olmayan şeylerden tenzih etmektedirler. “Bu tesbih, anlaşılabilir bir tesbihtir. Hâlbuki âyette ‘*Siz onların tesbihlerini anlamazsınız!*’ buyruluyor.” şeklinde bir çıkışa “buradaki hitabın müşrikler için olduğunu”

⁸⁶ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur’ân*, 9/16.

⁸⁷ Bk. el-İsrâ 17/44.

⁸⁸ Zeccâc, *Me’âni'l-Kur’ân*, 3/242.

⁸⁹ Mâtürîdî, *Te’vîlâtü'l-Kur’ân*, 8/282-283.

⁹⁰ Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 3/246.

söyleyerek cevap veren Zemahşerî, “Zira onlar, ‘göklerin ve yerin yaratıcısının kim olduğu’ sorusuna, ‘Allah!’ diye cevap verseler de O’na ortaklar koşuyorlar, bu durumda bakmamış ve ikrar etmemiş gibi oluyorlar. Çünkü doğru bakış ve gerçek ikrarın neticesi, onların farklı bir durumda olmalarını gerektirirdi. Şimdiki hâliyle onlar, tesbihi anlamamış ve (varlıkların) yaratana delâletini kavramamışlardır.” izahını yapmaktadır. “(İlgili âyette) göklerde ve yerde bulunan melekler, insanlar ve cinler gibi hakikaten Allah’ı tesbih edenler de gökler ve yere atfedilerek kullanılmış, bu nasıl yorumlanır?” şeklinde bir soruya ise “Mecazi tesbih, bu âyette zikredilenlerin hepsi için geçerlidir. Zira bu şekilde anlaşılmadığı takdirde aynı anda bir beyan, hem hakikat hem de mecaz manasına alınmış olur.” diye yanıt vermektedir.⁹¹

Râzî’nin de bu konuda Zemahşerî gibi düşündüğü görülmektedir. O, mükellef canlıların Allah’ı “sözlü” veya “hâlleriyle delâlet etmek suretiyle” iki yolla tesbih ettiklerini, hayvanlar gibi mükellef olmayan ve cemâdât gibi diri bulunmayan varlıkların ise ancak “delâlet yoluyla” Allah’ı tesbih etmelerinin söz konusu olabileceğini ifade etmektedir. Ona göre lisan ile tesbih; ancak fehmetmek, bilmek ve konuşmakla mümkündür. Bu özelliklerin ise cansızlar için düşünülmesi söz konusu değildir. Cansızların da bilen ve konuşan varlıklar olabileceklerini söylemek, Allah’ın âlim ve kâdir olmasından yola çıkarak O’nun hayy olduğunu bilme kapısını kapatır. Hâlbuki Allah’ın hayy olduğunu bilmemek küfürdür.⁹² Râzî’ye göre özellikle İsrâ sûresinin 44. âyetinde geçen tesbihin delâlet mahiyetinde olduğunu gösteren bir kanıt da âyetin “*O, halîmdir, gafûrdur.*” şeklinde bitmesidir. Bu tesbihin anlaşılmaması, büyük bir suç olduğu için âyet böyle bitmiştir. Anlaşılmaması suç olan tesbih ise ancak delâlet yönüyle bir tesbih olabilir.⁹³ Bu âyet-i kerimede “*Yedi gök, yer ve bunlarda bulunan herkes O’nu tesbih eder.*” ifadesinde, tesbihin göklere ve yere izafe edildiği gibi oralarda bulunan mükelleflere de izafe edilmesi konusuna da değinen Râzî, öncelikle bunun açık olduğunu beyan etmektedir. Bununla birlikte cansızlar için kullanılan tesbihin ancak delâlet yönünde bir tesbih olabileceğinden hareketle, aynı cümlenin hem hakiki hem mecazi manaya alınmasının fıkıh usulüne göre batıl olması dolayısıyla bu âyette bahsedilen tesbihlerin tamamının mecazi anlama alınarak “delâlet yönünde bir tesbih” olarak yorumlanması gerektiğini ifade etmektedir⁹⁴ ki bu izahın da Zemahşerî’nin izahları doğrultusunda yapıldığı anlaşılmaktadır.⁹⁵

Râzî, ilgili âyetteki tesbihin “anlaşılmayan bir tesbih” olması gerekçesiyle “delâlet mahiyetinde bir tesbih olmadığını” söylemeyi de doğru görmemektedir. Onun bu iddia karşısında

⁹¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 599.

⁹² Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb*, 20/219.

⁹³ Bk. Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb*, 20/221.

⁹⁴ Bk. Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb*, 20/221.

⁹⁵ Bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 599.

verdiği şu cevap da orijinaldir: Mesela bir elma, çok sayıda cüzlerden meydana gelmiştir. Bu cüzlerin her biri, Allah'ın var olduğuna, tek başına tam bir delildir. Onlardan her bir parçanın tat, renk, koku ve mekân tutma gibi kendilerine mahsus sıfatları bulunmaktadır. O cüzlere bu sıfatların verilmesi, ancak kâdir ve hakîm olanın tahsisiyle olmuştur. Bu anlaşıldığında, o elmanın parçalarının her birinin Allah'ın var olduğuna kâmil bir delil ve hatta tek bir cüzde bulunan o niteliklerin de yine Allah'ın vücuduna kâmil birer delil olduğu açığa çıkar. Bununla beraber ne o cüzlerin sayısı ne de onlarda bulunan vasıfların hepsi bilinmemektedir. İşte bu sebeple yüce Allah, ‘*Siz onların tesbihlerini anlamazsınız!*’ buyurmuştur. Bundan başka kâfirlerin, tanrının varlığını dilleriyle ikrar etmelerine karşılık deliller hakkında düşünmemeleri veya O'nun kemâl-i kudretini bilmemeleri de kendilerine bu hitabın yapılmasının sebepleri arasında sayılabilir.⁹⁶ Râzî, cemâdâtın ve hayvanların Allah'ı bizzat lisanları ile tesbih ettiklerini söyleyenlerin, “Cemâdât tesbih eder.” dedikleri halde “Hayvanlar kesilince tesbih etmez.” ve “Bir ağacın dalı kesildiği zaman tesbih etmez.” gibi sözlerini tutarsız bulmaktadır. Ona göre cansızların cansız olması, onların tesbihlerine engel olmuyorsa, dalın kırılması da onun tesbihine engel olmamalıdır. Aksi takdirde bu görüş zayıf demektir.⁹⁷ Benzeri izahları Nûr sûresinin 41. âyetinde de beyan eden Râzî, bu âyetteki “*Diş dişi kuşların Allah'ı tesbih ettiklerini görmez misin?*”⁹⁸ ifadesinde yüce Allah'ın “kuşların uçuşunu kendisini tesbih etme olarak kabul ettiğini”, bunun da ilgili âyetlerdeki tesbihten muradın, sözlü tesbih değil de delâlet yönüyle bir tesbih olduğunu tekit ettiğini, belirtmektedir.⁹⁹

Semerkandî (ö. 373/983) ise ilgili âyetteki tesbihin bu şekilde mecaz anlamına alınmasını seleften gelen izahlara uygun olmadığı gerekçesiyle reddetmektedir.¹⁰⁰ Bursevî de bu yorumu, tek göz ve tek kulak sahibi zahir âlimlerinin görüşü olarak değerlendirmektedir.¹⁰¹ Hâlbuki bizzat kendisi, Fussilet sûresinde bahsedilen “gök ve yere itaatın emredilmesi, onların da buna icabet etmeleri hadisesini”¹⁰² temsîlî bir anlatım olarak değerlendirmişti.¹⁰³ Ancak onun ilgili yerde, “irâde-i sübhânînin gök ve yerin var olması yönünde fiilen taalluk etmesinin temsîlî bir anlatımı” şeklindeki izahı, muhtemelen o olayın ancak mecaz diliyle ifade edilebileceğini düşünmesiyle ilgilidir. Bu âyette ise tesbihin hakiki manaya alınması görüşünde olduğu ve hatta bu görüşe kapı açmayanları tenkit ettiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Bursevî'nin ilgili âyetin tefsirini Kâşânî'nin (ö. 736/1335)

⁹⁶ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 20/220.

⁹⁷ Bk. Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 20/221.

⁹⁸ en-Nûr 24/41.

⁹⁹ Bk. Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 24/10.

¹⁰⁰ Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Kerîm/Tefsîru Ebi'l-Leys es-Semerkandî*, thk. Ali Muhammed Muavvîd vd. (Beyrut: Dâr'ul-Kütübî'l-İlmiyye, 1422/2002), 2/270.

¹⁰¹ Bursevî, *Râhu'l-beyân*, 5/163.

¹⁰² Fussilet 41/11.

¹⁰³ Bursevî, *Râhu'l-beyân*, 8/236.

yorumları ile bitirdiği görülmektedir ki bu da ilginçtir. Zira Kâşânî de tasavvufî bir üslupla da olsa ilgili âyetteki tesbih ifadelerini “delâlet tesbihi” olarak şu şekilde izah etmektedir: “Her bir şeyin, başka birinde bulunmayan kendine mahsus bir özelliği vardır. O, kendinde bulunmayı arzular ve ister. Kendinde olanı ise korur ve sever. Sanki o, kendine has özelliği izhar etmekle yüce Allah’ı ortaklardan tenzih eder ve hâl diliyle şöyle der: ‘O’nun beni bir kılması gibi ben de O’nun bir olduğunu ilan ediyorum.’... Eşyanın melekûtu hakkında az düşünmekten ve onlara kulak vermemekten dolayı “*Siç onların tesbihini anlamazsınız?*” Onların tesbihini ancak kalbi olan veya şahit olduğu halde kulak veren kimseler anlayabilir.”¹⁰⁴

Sonuç

Kur’ân-ı Kerîm’in en önemli özelliklerinden biri, gönderildiği peygamberin dolayısıyla toplumun dili üzere olmasıdır. Bu bakımdan Kur’ân’ın Arapça’daki kullanıma uygun olarak hakikat ve mecazı kullandığı görülür. Bu noktadan hareketle Fussilet sûresinin 11. âyeti ile İsrâ sûresinin 44. âyeti hakkında müfessirlerin beyan ettikleri görüşler de bu çerçevede, yani hakikat ve mecaz olmak üzere temelde iki anlayış şeklinde zuhur etmiştir. Aslında müfessirlerin bu izahları yapmalarında, Kur’ân’da mecazın varlığını kabul edip etmemelerinin de büyük etkisi vardır. Ancak bu saik, makalenin sınırları dolayısıyla burada gündeme getirilmemiştir. Konunun bu yönüyle ele alınması, ayrı bir araştırma olabilecek niteliktedir.

Bütün varlıkların kendilerini var eden bir yaratıcıya işaret etmeleri söz konusudur. Delâlet tesbihi de denilen bu yapı, akl-ı selîm olan herkes tarafından kabul edilen bir husustur. İsrâ sûresinin 44. âyetindeki tesbihin, rivayetler doğrultusunda hakikat olarak değerlendirilmesi de bu görüşe katılmaya mâni değildir. Nitekim İbn Kesîr, zikri geçen âyeti rivayetleri de naklederek hakiki anlamına yönelik olarak tefsir ettiği hâlde bu izahına “Her şeyde O’nun birliğine delâlet eden bir işaret vardır.” şiirini zikrederek başlamaktadır.¹⁰⁵

Gerek Fussilet sûresinin 11. âyetinin gerekse İsrâ sûresinin 44. âyetinin buldukları bağlam açısından birbirlerine çok yakın birer pozisyon sergiledikleri görülmektedir. Zira her iki âyet de müşriklerin yüce Allah’a karşı itaatsizliklerinin ve iftiralılarının anlatıldığı bağlamlarda, zerreden Süreyya’ya bütün varlıkların Allah’a itaat hâlinde olduklarını ve devam üzere O’nu tesbih ettiklerini

¹⁰⁴ Muhyiddin Muhammed b. Ali el-Arabî, *Tefsîru İbni’l-‘Arabî* (b.y.: y.y., 1231/1816), 1/379; Bu eser, bazı yazmalarında *Te`vilâtü’l-Kur`ân* adıyla Abdürrezzâk b. Muhammed el-Kâşânî’ye nispet edilmiştir. Mesela bk. Abdürrezzâk b. Muhammed el-Kâşânî, *Te`vilâtü’l-Kur`ân* (Riyad: Kral Soud Üniversitesi, Yazmalar, 2437), 305a; Baskılarında ise yanlışlıkla İbnü’l-Arabî’ye nispet edildiği anlaşılmaktadır. Zira Bursevî de bu eserden yaptığı alıntılarını Kâşânî’ye nispet ederek nakletmektedir. Mesela bk. Bursevî, *Râhu’l-beyân*, 5/166-167; Bu sebeple bu makalede eserden yapılan alıntılar, metin içinde Kâşânî’ye nispet edilirken dipnotta kullanılan baskı esas alınmıştır.

¹⁰⁵ İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur`ân*, 9/15.

bildirmektedir. Bir bakıma Fussilet sûresinin 11. âyetinde dile getirilen muhavere, A'râf sûresinin 172. âyetinde bahsedilen Bezm-i Elest'i hatırlatmaktadır. Bu doğrultuda İsrâ sûresinin 44. âyetinde dile getirilen gök-yer ve içindekilerin yüce Allah'ı tesbih etmeleri hadisesi de bu sözleşmenin devamı ve tezahürü olarak değerlendirilebilir. Bu durumda ise ilgili âyetlerde gök ve yerin sözünde durması gibi insanların da Elest Bezmi'nde verdikleri sözü tutmaya davet edildikleri söylenebilir.

Özellikle Râzi'nin cansız varlıkların tesbihi ile ilgili rivayetleri, birbirleriyle çeliştikleri gerekçesiyle tutarsız bulması, dolayısıyla da bu sahadaki hakikat görüşünün zayıf olduğunu ifade etmesi çok da haklı görünmemektedir. Zira rivayetlerde bahsedilen varlıkların farklı boyutlarda veya farklı tesbih etme pozisyonlarında olmaları mümkündür ve ilgili âyette işaret edildiği üzere bunların tesbihlerinin herkes tarafından anlaşılabilmesi söz konusudur. Bir varlığın bulunduğu hâlin değişmesi ile tesbihinin sona ermesi, bulunduğu boyuttaki tesbihinin bitmesi olarak yorumlanabilir. Bununla birlikte bir kimse, bir varlığın değişen boyutundaki tesbihini algılayamıyorken başka bir kimse bu tesbih türüne de muttali olabilir. Nitekim bu hususa, “varlıkların farklı dillerle Allah'ı tesbih ettikleri ve fakat bunun, ancak gönül kulağı açılmış rabbânî âlimler tarafından işitilip anlaşılacağı” şeklindeki izahlar da dikkat çekmektedir. Bir kimsenin herhangi bir olaya şahit olmaması veya bir duyguyu tecrübe etmemesi, o şeyin inkâr edilmesini gerekli kılmaz. Başka bir açıdan bakıldığında Hz. Peygamber'in elinde taşların tesbih etmesi, onun yanında yemeğin tesbihinin işitilmesi ve hurma kütüğünün Hz. Peygamber'e iştihakından inlemesi gibi hadiseler mucize olarak da değerlendirilebilir. Bu minval üzere Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın ellerinde taşların tesbih etmesi ve bazı zatların eşyanın tesbihine muttali olması gibi olaylar da birer keramet örneği olarak görülebilir. Ancak mucize ve kerametlerin yüce Allah'ın izni ile gerçekleşen hadiseler olduğunu bilmek ve onlarda da insanlara telkin edilmek istenen nice hakikatlerin bulunduğunu kabul etmek gerekir. Kaldı ki müfessirler, bu rivayetleri mucize veya keramet olarak değil varlıkların tesbihinin gerçekten vuku bulunduğunu gösteren birer şahit olarak zikretmişlerdir.

“Her şeyin melekûtu kendi elinde olan Allah'ın şanı ne kadar yücedir?”¹⁰⁶ buyruğunda ifade edildiği üzere varlıkların her zerresinin bir melekûtu vardır ve bu yapı doğrudan yüce Allah'a bağlıdır. Konuyla ilgili rivayetler de her varlığın bazı deşifre yöntemleri ile algılanabilecek kendine mahsus bir hayat, şuur ve lisana sahip olduğuna delâlet etmektedir. Bu doğrultuda varlıkların ortaya koydukları bazı durumların, maddi veya manevi çalışmalar neticesinde keşfedilmesi uzak değildir. Netice itibarıyla, Begavî'nin de dediği gibi cemâdât hakkındaki ilmi Allah'a havale etmek gerekir.

¹⁰⁶ Yâsîn 36/83.

Etik Beyan / Ethical Statement:

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Yazar(lar) / Author(s): Nazife Vildan GÜLOĞLU

Finansman / Funding:

Yazar bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder / The author acknowledges that he received no external funding in support of this research.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Seybânî. *el-Müsned*. nşr. Bedreddin Çetiner. 6 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1413/1992.
- Aydın, Hayati. “Kur’ân’da Tesbih Bağlamında Kâinattaki Şuur”. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (2009), 1-20.
- Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes’ûd b. Muhammed el-Ferrâ. *Me’âlimü’t-tenzîl*. thk. M. Abdullah en-Nemr vd. 8 Cilt. Riyad: Dâru Tayyibe, 1409/1988.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi’u’s-sabîh*. nşr. Bedreddin Çetiner. 8 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, İstanbul 1413/1992.
- Bursevî, İsmâil Hakkı. *Rûbu’l-beyân*. 10 Cilt. İstanbul: el-Matbaatü’l-Osmâniyye, 1330/1911.
- Cevherî, İsmâil b. Hammâd. *es-Sıbâh: Tâcü’l-luga ve sıbâbu’l-‘Arabiyye*. nşr. Halîl Me’mûn Şeyhâ. Beyrut: Dârü’l-Ma’rife, 1427/2007.
- Cürcânî, es-Seyyid eş-Şerîf Ali b. Muhammed. *et-Ta’rîfât*. thk. Muhammed Abdurrahman el-Mer’aşlı. Beyrut: Dâru’n-Nefâes, 1424/2003.
- Çakır, Numan. *Kur’an-ı Kerim’de Secde*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş’as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *es-Sünen*. nşr. Bedreddin Çetiner. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1413/1992.
- Fazlur Rahman. *Ana Konularıyla Kur’an*. çev. Alparslan Açıkgenç. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1999.
- Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî. *Me’âni’l-Kur’ân*. nşr. İbrâhîm Şemsüddîn. 3 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-‘İlmiyye, 1433/2002.
- Halîl b. Ahmed, Ebû Abdirrahmân el-Ferâhîdî. *Kitâbu’l-‘Ayn müretteben alâ hurûfi’l-mu’cem*. thk. Abdulhamîd Hendâvî, 4 Cilt. Beyrut: Dâr’ül-Kütübî’l-‘İlmiyye, 1422/2002.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân el-Endelüsî. *el-Muharrerü’l-vecîz fî tefsîri’l-kitâbi’l-‘azîz*. thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed. 6 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-‘İlmiyye, 1422/2001.
- İbnü’l-Arabî, Muhyiddin Muhammed b. Ali el-Arabî. *el-Fütûhâtü’l-Mekkiyye fî ma’rifeti’l-esrâri’l-mâlikiyye ve’l-mülkiyye*. nşr. Ahmed Şemsüddîn. 9 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-‘İlmiyye, ts.

İbnü'l-Arabî, Muhyiddin Muhammed b. Ali el-Arabî. *Tefsîru İbni'l-'Arabî*. b.y.: y.y., 1231/1816.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali el-Bağdâdî. *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr*. nşr. M. Zühayr eş-Şâviş. 9 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 3. Basım, 1404/1984.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Ömer b. Kesîr. *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*. thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed vd. 15 Cilt. Kahire: Mektebetü Evlâdî's-Şeyh li't-Türâs, 1421/2000.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî. *Te'vîlü müşkili'l-Kur'an*. thk. Seyyid Ahmed Sakr. Kâhire: Mektebetü Dâru't-Türâs, 2. Basım. 1393/1973.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *Sünenü İbn Mâce*. nşr. Bedreddin Çetiner. 2 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, İstanbul 1413/1992.

İsfehânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'an*. nşr. Safvân Adnân Dâvûdî. Beyrut: ed-Dâru's-Şâmiyye, ts.

Kâşânî, Abdürrezzâk b. Muhammed. *Te'vîlâtü'l-Kur'an*. Riyad: Kral Soud Üniversitesi, Mahdûtât/Yazmalar, 2437, 1a-305a.

Kıraz, Celil. "Bir Tefsir Problemi Olarak Bütün Varlıkların Allah'ı Tesbih Etmesi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/2 (2006), 309-342.

Kur'an Yolu. Erişim 10 Şubat 2020. <https://kuran.diyaret.gov.tr>

Râzî, Fahreddin. *Mefâtîhu'l-gayb: et-Tefsîru'l-kebîr*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1401/1981.

Semerkandî, Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed. *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Kerîm/Tefsîru Ebi'l-Leys es-Semerkandî*. thk. Ali Muhammed Muavvîd vd. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2002.

Sülemî, Ebû Abdirrahmân Muhammed b. el-Hüseyin. *Hakâiku't-Tefsîr*. thk. Seyyid İmrân. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2001.

Şimşek, Songül. *Kur'an'da Tesbih Kavramının Semantik Analizi*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.

İmam Mâlik, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes el-Asbahî. *el-Muvatta'*. nşr. Bedreddin Çetiner. 2 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1413/1992.

Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *en-Nüket ve'l-'uyûn*. nşr. Seyyid b. Abdülmaksûd b. Abdürrahîm. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.

- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-sabiğh*. nşr. Bedreddin Çetiner. 3 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1413/1992.
- Mukâtil b. Süleyman. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü't-Târihi'l-'Arabî, 1423/2002.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemü'l-evsat*. thk. Târik b. İvadullah b. Muhammed – Abdulmuhsin b. İbrâhîm el-Muhsînî. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-Harameyn, 1415/1995.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. 30 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1408/1988.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *Sünenü't-Tirmizî*. nşr. Bedreddin Çetiner. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1413/1992.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbûrî. *et-Tefsîru'l-basît*. nşr. Muhammed b. Sâlih b. Abdillâh el-Fevzân vd. 25 Cilt. Riyad: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1430/2009.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî el-Bağdâdî. *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*. thk. Abdülcelîl Abdüh Şelebî. 5 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1408/1988.